

OSNOVNE KARAKTERISTIKE KAPITALISTIČKOG I SOCIJALISTIČKOG RAZMEŠTAJA PROIZVODNJE

»Ako u teoriji ekonomskog razvoja veliki značaj ima faktor vremena, to u teoriji razmeštaja proizvodnih snaga, analognu ulogu ima faktor prostora. Razume se, ekonomski razvitak je nemoguć van prostora, kao što je i nemoguć racionalni razmeštaj bez odnosa prema vremenu.

Akad. V. Nemčinov

Razvoj privrede i formiranje njene teritorijalne strukture čine dve strane jedinstvenog problema, čije rešavanje zahteva odgovarajuću vremensku sinhronizaciju. U tom smislu, definisanje ciljeva opšte ekonomske politike nužno uključuje i probleme materijalne društvene proizvodnje, tako da prostorna komponenta dobija određenu i veoma značajnu ulogu, naročito u savremenim uslovima dinamičnog privrednog razvoja.

Kao konstantno akutelni zadatak, racionalni razmeštaj proizvodnih snaga zahvata sve privredne oblasti i grane delatnosti, što se praktično odražava pri izgradnji novih, odnosno proširenju i rekonstrukciji postojećih kapaciteta. Pri ovome, posebno veliki interes privlači lokacija industrijskih preduzeća, imajući u vidu izvanredni značaj industrije za opšteprivredni razvoj zemlje, odnosno njen uticaj na tempo razvoja svih ostalih ekonomske aktivnosti.

Svaka individualna lokacija ima ujedno i širi ekonomski značaj, jer pojava novih kapaciteta stvara uslove za razvoj odgovaračih grana za proizvodnju predmeta široke potrošnje, zatim takozvanih tercijalnih delatnosti i dovodi do izgradnje novih infrastrukturnih jedinica. Sve to utiče na formiranje, odnosno brži razvoj industrijskih centara i dalji prosperitet pojedinih privrednih područja, što izaziva određene promene u teritorijalnoj strukturi čitave privrede.

S obzirom da nivo ekonomije budućeg preduzeća i njegov položaj u društvenoj ekonomici, u velikoj meri zavise od mesta na kome je preduzeće formirano, opšti zahtev kod izgradnje privrednih objekata svodi se na obezbeđenje optimalne lokacije, koja će omogućiti maksimalnu rentabilnost u polsovanju i najveću ekonomsku efektivnost angažovanih sredstava. To zahteva kompleksnu analizu svih ekonomskih kriterijuma koji su relevantni za donošenje lokacione odluke.

Eventualne greške pri izboru lokacije povlače dalekosežne posledice, koje će se manifestovati u toku čitave egzistencije takvog objekta, odnosno u toku 30 do 50 godina, na koji period se računa pri osnivanju preduzeća. U izvesnim slučajevima negativni ekonomski efekti se čak i povećavaju, ukoliko dođe, na primer, na osnovu daljeg investicionog ulaganja, do proširenja nepravilno lociranih kapaciteta.

Kapitalistički razmeštaj proizvodnih snaga prate odgovarajuće karakteristike koje proizilaze iz opštih protivrečnosti kapitalističkog društvenog i ekonomskog uređenja i samog načina kapitalističkog privredovanja. Pri izboru lokacije kapitalističkih preduzeća, odlučujuće merilo predstavlja mogućnost ostvarenja odgovarajuće mase profita, te se kao rezultat delovanja zakona viška vrednosti javljaju velike ekonomske disproporcije u nacionalnim i međunarodnim okvirima. To je veoma ozbiljan i akutan problem savremenog kapitalističkog društva, pogotovo što zaoštravanje kapitalističke konkurenциje doprinosi daljem ekonomskom raslojavanju.

Razmeštaj ekonomskih aktivnosti je od velikog značaja za pravilno usmeravanje socijalističke privrede, s obzirom da brza i dinamična izgradnja zahteva maksimalnu ekonomsku efektivnost novih investicija, a planiranje racionalnog privrednog razvijatka nužno uključuje i prostorne elemente. Može se reći da jedino socijalistička privreda, zahvaljujući svojim specifičnim karakteristikama i adekvatnim merilima za izražavanje društvene rentabilnosti, može obezbediti najpovoljnija lokaciona rešenja i optimalnu teritorijalnu strukturu.

Međutim, bilo bi pogrešno i jednostrano, ukoliko bi se zaključilo da društvena merila za ocenu lokacije služe samo kao dokaz važnosti pravilnog razmeštaja u socijalizmu, prepostavljajući isključivo pozitivne efekte u sklopu planskog usmeravanja. Polazeći od istih kriterija, sigurno je da će i posledice neracionalne lokacije biti teže, što dalje ukazuje na kompleksnost smeštajne problematike u socijalističkoj privredi i na veću uslovljenošć mikrolokacije i opšteprivrednog razvoja.¹

1. Istoriski aspekt kapitalističkog razmeštaja

Problemi razmeštaja i lokacije skoro se nisu ni postavljali u uslovima dokapitalističkih društveno-ekonomskih sistema. To je sasvim razumljivo, ako se ima u vidu nivo privrednog razvoja i činjenica da su proizvodna preduzeća (i to svakako ne u današnjem smislu), predstavljala izuzetnu pojavu. Seoska privreda imala je uglavnom naturalni karakter, dok je proizvodnja koncentrisana u gradovima bila zanatskog tipa.

¹ Obezbeđenje optimalnih karakteristika socijalističke privrede zahteva da se pri analizi parcijalne lokacije sagledaju i sve komponente koje omogućuju funkcionalnu povezanost preduzeća i odgovarajuće grane i privrede u celini. Na ovaj način, rad na individualnoj lokaciji dobija novi kvalitet, jer se konkretno rešenje mora ukllopiti u opštu privrednu politiku i obezbediti pozitivne ekonomske rezultate, ne samo u odnosu na preduzeće, već istovremeno i na granskom i opšteprivrednom nivou. Intenzitet ovog odnosa zavisi od ekonomske politike i primenjenih organizacionih mera, zatim od raspoloživih materijalnih mogućnosti i drugih specifičnih uslova.

Smeštajna problematika dobija veći ekonomski značaj tek sa pojavom manufaktурне proizvodnje i prvih kapitalističkih preduzeća u Engleskoj i Italiji — u XIV veku. U ovom periodu preduzeća su usmeravana prvenstveno prema tržištu i izvoru sirovina. Najčešće su srednjovekovni gradovi predstavljali jedina mesta u kojima su osnivana preduzeća. Gradovi su odgovarali i sa stanovišta obezbeđenja radne snage, a to je imalo posebni značaj u uslovima nerazvijene tehnike, kada nisu postojali uređaji i mašine sa tehničkim karakteristikama kakve danas imaju.

Bržem razvoju manufaktурне proizvodnje doprineo je i intenzivan razvoj trgovinske delatnosti u XIV i XV veku, naročito u pojedinih gradovima na obalama Sredozemnog mora (Venecija, Đenova, Dubrovnik i dr.). Razvoj međunarodne trgovine, velika geografska otkrića i naučni pronađasci uticali su na proširenj tržišta i na veće potrebe u pogledu proizvodnje. I pored toga, industrijski razvoj tekao je vrlo sporo; s obzirom da je dugo vremena čitavu industriju predstavljala jedino tekstilna industrij.

Iako se industrijia sporo razvijala, u jednom momentu njeno usmeravanje samo na gradove nije moglo da zadovolji nastale potrebe, te je došlo do osnivanja novih centara tekstilne industrijie i to uglavnom duž tokova većih reka. Ovome je doprinela orijentacija na korišćenje prirodne snage voda kao jevtine pogonske energije. Manufakture, raspoređene na određenom rastojanju duž reka, dobile su naziv »vodene fabrike«. U većim lukama takođe se osnivaju brojne manufaktурne radionice što je, prema Marksu, izazvalo žestoke sukobe između starih gradova sa cehovskim uređenjem i novih industrijskih centara. Međutim, osnovna karakteristika za ovaj period industrijskog razvoja ostaje korišćenje vode kao izvora pogonske energije, tako da prirodno bogatstvo pojedinih područja sa ugljem i rudom gvožđa nije imalo veliki značaj i nije privlačilo interes kapitalista u pogledu lociranja industrijskih objekata.

Krupne promene u vezi sa lokacijom preduzeća izaziva sve šira upotreba parne mašine i proces industrijske revolucije na toj osnovi. Kada je James Watt primenio parnu mašinu za pokretanje mašine radilice (1784. godine), praktično je pokrenuta revolucija u odnosu na mašinu radilicu, jer za industrijsku revoluciju osnovno je da mašina dobija dominantnu ulogu u procesu proizvodnje. »Sama parna mašina, kakva je pronađena krajem XVII veka, za vreme manufakturnog perioda i kakva je ostala sve do osamdesetih godina XVIII veka, nije izazvala nikakvu industrijsku revoluciju. A baš naprotiv, mašine alatlike izažvaše potrebu da se parna mašina revolucionise.²

Primena parne mašine u procesu proizvodnje neposredno se odražila i na lokaciju industrijskih preduzeća. Sađa industrijski pogoni nisu više vezani jedino za vodnu energiju, već mogu koristiti i druge energetske izvore za pokretanje parne mašine. »Naučivši nas da molekularno kretanje, koje se može proizvesti više ili manje svuda, pretvaramo u masovno kretanje za tehničke svrhe, krupna industrijia je u znatnoj meri oslobođila proizvodnju lokalnih ograda. Vodena snaga bila

² K. Marks, Kapital, Kultura, 1947, str. 300.

je lokalna, parna snaga je slobodna».³ S druge strane, prednosti mašine radilice su u tome što je neumorna, odnosno radi bez prekida, što nije vremenski ograničena i nije vezana za određeno mesto.

Sve to omogućilo je podizanje preduzeća u postojećim naseljima i gradovima, ukoliko su obezbeđeni ostali činioci, kao i brzi porast stanovništva u takvim mestima. Novi uslovi povoljno su uticali na razvoj ostalih grana delatnosti. Pored tekstilne industrije javljaju se i nove industrijske grane, koje zahtevaju povećanje proizvodnje mašina radilica, što opet dovodi do povećanja obima proizvodnje uglja i gvozdene rude i do bržeg razvoja metalske industrije. »Kako za individualne kapitaliste tako i za čitave industrije i za čitave zemlje, piše Engels opstanak zavisi od toga ko ima povoljnije prirodne ili veštački stvorene uslove za proizvodnju. Pobeđeni biva nemilosrdno odgurnut. To je Darwinova borba za individualni opstanak, preneta s potenciranim besnjom iz prirode u društvo«.⁴

Kapitalistička industrija, čiji razvoj počinje u okviru feudalnog sistema, postaje postupno, preko složene kooperacije i manufakture, vladajući način proizvodnje sa svim odgovarajućim karakteristikama.⁵ Ne radi se jedino o visokom nivou razvoja proizvodnih snaga, već su u pitanju i krupne promene u oblasti razmeštaja proizvodnje. Velika koncentracija sredstava za proizvodnju i radne snage, u sklopu gigantskih preduzeća sa modernom mehanizacijom, usavršavanje transportnih sredstava i razvoj međunarodne trgovine, doprineli su prevazilaženju osnovnih karakteristika razmeštaja u feudalizmu i u periodu manufakture. Na bazi nezapamćenog porasta proizvodnje, širokog nacionalnog i svetskog tržišta, formiraju se krupni industrijski centri, umesto ranije usitnjene proizvodnje u pojedinim naseljima i izolovanim gradovima.⁶

Sve što je karakteristično za razvoj kapitalističke industrijske proizvodnje i promene koje se, u vezi s tim,javljaju u oblasti razmeštaja industrijskih kapaciteta, mogu se konkretnije posmatrati, na primer, u Engleskoj, s obzirom da je to prva kapitalistička zemlja uopšte.

Industrijska revolucija koja je u Engleskoj počela krajem XVIII veka, povećala je ovu zemlju na put brzog privrednog razvoja, tako da je s pravom dobila naziv »svetska fabrika«. Visoki stepen industrijalizacije engleske privrede predstavlja rezultat ne samo materijalnih, već i istorijskih i drugih uslova. Nova geografska otkrića, na primer, dovele su Englesku u prvi plan svetskih privrednih i političkih zbivanja (otkriće Amerike i morskog puta oko Afrike), s obzirom na povoljan geografski položaj koji ona ima. To je omogućilo i velika osvajanja novih zemalja i kolonija širom sveta. Sama borba za kolonije trajala je oko 200 godina, ali su zato kolonije veoma efikasno korišćene kao izvori

³ F. Engels, Anti-Diring, Kultura 1959, str. 323.

⁴ F. Engels, isto, str. 297.

⁵ Proces nastajanja krupne industrijske proizvodnje, na bazi kooperacije i manufakture, opisao je Marks u Kapitalu.

⁶ »Koncentrisati, proširiti ta rasturena, skučena sredstva za proizvodnju, pretvoriti ih u savremene snažne poluge proizvodnje, upravo to je bila istorijska uloga kapitalističkog načina proizvodnje i njegovog nosioca, buržoazije. (Engels, Anti-Diring, str. 293).

jevtinijih sirovina, kao sigurno tržište za plasiranje robe iz metropole i kao izvor jevtine i robovske radne snage.

Jedan od odlučujućih momenata u industrijskom preobražaju Engleske jeste i tzv. prvobitna akumulacija. U okviru prvobitne akumulacije ostvareno je odvajanje proizvođača od sredstava za proizvodnju i stvaranje najamnih radnika, što u suštini predstavlja proces nastajanja kapitalističkih proizvodnih odnosa. Prema Marksu, prvobitna akumulacija predstavlja prvi ekonomski greh u istoriji političke ekonomije, koji se otprilike može uporediti sa ekonomski prerušenim prvim grehom u teologiji — sa »Adamovom jabukom«.⁷

Na osnovu razvijene tekstilne industrije, u Engleskoj se stvaraju uslovi, a javlja se i potreba, za razvojem drugih industrijskih grana. Ova potreba povećala se sa razvojem tekstilne industrije i usavršavanjem razvoja i mašina za predenje, jer to je izazvalo dalji razvoj mašinogradnje. Sa pronalaskom parne mašine sve više se proizvodi ugalj, koji postaje najvažnija vrsta goriva za parne mašine. Proizvodnja gvozdene ruke povećava se srazmerno broju mašina koje se proizvode i za koje je potrebna veća količina metala.

Koncentracija tekstilne industrije, metalurgije i metaloprerađivačke industrije, dovila je i do povećanja gradskih aglomeracija i do porasta potreba stanovništva u velikim gradovima. Stoga je usledio i razvoj ostalih industrijskih grana koje su proizvodile za široku potrošnju, a već su dobile materijalnu osnovu za svoj brzi progres, kao što je, na primer, prehrambena industrija, proizvodnja obuće, konfekcije i sl.

Sam proces brze industrijalizacije u Velikoj Britaniji, doveo je i do odgovarajućeg razmeštaja proizvodnje i uticaj na individualne lokacije preduzeća. U vezi sa ovim, Fejgin navodi, da je uporedo sa industrijskom revolucijom u osnovi izmenjena i geografija engleske industrije. Odlučujući značaj dobili su novi industrijski rejoni — Lankašir i Zapadni Jorkšir, Južni Vels, rejon Birmingema i Šefilda i Centralna Škotska. Istovremeno su izrasle i velike trgovačke luke, kao Liverpool, Kardif, Glazgov i dr., koje su takođe ubrzale razvitak teške industrije.⁸

Za masovni prevoz velikih količina sirovina iz udaljenih kolonija, potrebna su bila transportna sredstva odgovarajućih mogućnosti u pogledu kapaciteta i tehničkih karakteristika. U tom smislu, parna mašina je izazvala revoluciju i u oblasti saobraćaja i obezbedila uporedni razvoj sa kretanjima u industriji. Primena parne vuče u železničkom i pomorskom saobraćaju, postepeno je ostvarila sinhronizaciju između potreba postojećeg nivoa industrijskog razvoja i saobraćajnih kapaciteta.⁹ Nova transportna sredstva odgovarala su visokom nivou industrije u Engleskoj i omogućila puno korišćenje postojećih industrijskih kapaciteta. Istovremeno, transport je, sa svoje strane, uticao i na razvoj i razmeštaj industrije po pojedinim ekonomskim područjima.

⁷ K. Marks, Kapital, str. 513.

⁸ J. G. Fejgin, Razmeštenje proizvodstva pri kapitalizmu i socializmu, Moskva, 1958, str. 31—33.

⁹ Već 1807. godine, Robert Fulton sagradio je prvi parobrod, dok je 1825. godine Stephenson pustio u saobraćaj prvu lokomotivu, što je omogućilo i otvaranje železničke pruge između Liverpula i Mančestra — 1830. godine.

2. Disproporcije u razmeštaju kapitalističke proizvodnje

Razvoj proizvodnih snaga uticao je na promenu značaja pojedinih lokacionih faktora i na teritorijalni raspored privrednih aktivnosti u kapitalizmu. U početku su kapitalistička preduzeća bila orijentisana na gradove, zatm se lociraju duž tokova većih reka, a u periodu industrijske revolucije — prema rudnicima uglja i gvozdenе rude. Međutim — kao rezultat delovanja osnovnih protivrečnosti i ekonomskih zakona kapitalističkog društvenog i privrednog sistema (zakona vrednosti, prosečnог profita, zakona kapitalističke akumulacije, koncentracije, centralizacije), dolazi do velike neravnomernosti u razmeštaju kapitalističke proizvodnje.

Sami ciljevi kapitalističkog privređivanja dovode do stihijnosti i disproporcija u teritorijalnom razvoju proizvodnih snaga. Polazeći od činjenica da se kapitalistička preduzeća osnivaju jedino radi ostvarenja odgovarajućeg profita, to profit predstavlja opšte i odlučujuće mero pri izboru lokacije kapitalističkih preduzeća. U takvim uslovima, delovanje zakona viška vrednosti, kao osnovnog zakona kapitalizma, dovodi do velikih ekonomskih nejednakosti između pojedinih regiona.

Neravnomerni razmeštaj privrede u pojedinim kapitalističkim zemljama postao je veoma ozbiljan i akutan problem, pogotovo što se postojeće protivrečnosti sve više produbljuju, na bazi forsirane industrializacije i zaoštravanja kapitalističke konkurenčije. To ubrzava proces koncentracije kapitala i raslojavanja sitnih proizvođača, tako da ekonomski razvijeniji rejoni sve brže napreduju, dok zaostali rejoni stagniraju, te se, relativno uzev, postojeće disproporcije povećavaju. Prema tome, neravnomerni razmeštaj je jedna od osnovnih imanentnih karakteristika kapitalističke privrede i ostaje kao problem koji se u potpunosti ne može rešiti. Jedino se na osnovu državne pomoći neražvijenim krajevima, posledice ekonomske zaostalosti mogu u izvesnoj meri ublažiti, i to samo privremeno — za određeni vremenski period.

Za trajno rešenje regionalnih diferencijacija potrebno je, pre svega, da kapitalistička država ima šira ovlašćenja, s obzirom da njene mogućnosti u sprovođenju adekvatne privredne politike ograničava sam karakter društveno-ekonomskih odnosa i privatne kapitalističke svojine. U tom cilju, neophodno je sprovesti decentralizaciju industrije, što se takođe ne može obezbediti bez odgovarajuće državne politike, ili čak ekonomske stimulacije.¹⁰

I pored ograničenih mogućnosti državne intervencije u cilju pravilnjeg razmeštaja kapitalističke privrede, treba istaći izvesne mere

¹⁰ Politika decentralizacije industrije praktično je neostvarljiva, jer privatni kapital više privlače razvijena područja, koja raspolažu brojnom kvalifikovanom radnom snagom, razvijenom infrastrukturom i drugim prednostima, dok neražvijeni ekonomski rejoni to ne mogu pružiti. Teško je privući angažovanje privatnog kapitala u one krajeve gde se i do tri četvrtine stanovništva bavi poljoprivredom, često na bazi pretkapitalističkih produkcionih odnosa i gde je, usled stalne emigracije i depopulacije uglavnom aktivnog stanovništva, ugrožen i dalji normalni razvoj poljoprivrede.

koje kapitalističke zemlje preduzimaju u okviru svojih prava i nadležnosti. Način sproveđenja takvih akcija, kao i njihov intenzitet, zavise od uslova konkretnе kapitalističke države — od raznih faktora, kao što je na primer: stepen zaoštrenosti unutrašnjih protivrečnosti u privredi, zatim veće nerazvijenih područja u odnosu na ukupnu teritoriju i privrednu snagu zemlje; politički pritisak na organe vlasti radi preduzimanja izvesnih mera itd. Obično se tkave mere svode na preraspodelu nacionalnog dohotka, ukupne akumulacije i odgovarajućih investicija na teritorijalnom principu, kao protivteža sve jačoj stihijskoj koncentraciji i centralizaciji kapitala i proizvodnje u narazvijenijim oblastima načonalne privrede.¹¹

Karakteristično je da građanski ekonomisti dugo nisu priznavali očigledni disparitet u ekonomskom potencijalu pojedinih krajeva i privrednih područja kapitalističkih zemalja. Nasuprot ovome, isticali su princip »opšte privredne ravnoteže« kapitalističke privrede. Prema ovoj tezi, ukoliko i dođe do nekih privrednih poremećaja i regionalnih nejednakosti, to automatski reguliše institucija slobodne konkurenциje.

Pojavu i postojanje regionalnih disproporcija najpre je konstatovala i naučno postavila, marksistička ekonomski teorija. Uskoro su, zatim, i građanski ekonomisti odbacili nerealnu i neprihvatljivu konцепцију privredne ravnoteže u kapitalizmu i priznali ozbiljnost problema neravnomernog razmeštaja proizvodnje sa stanovišta opšteg privrednog prosperiteta. U tom smislu, nastaje da definišu i predlože najefikasnije mere i zahtevaju hitnu državnu intervenciju, da bi se ublažile postojeće privredne disproporcije.

Problem neravnomernog razmeštaja ekonomskih aktivnosti, manifestuje se različito u odnosu na pojedine kapitalističke zemlje. Za industrijski razvijene zemlje, kao što je slučaj, na primer, sa V. Britanijom, Francuskom i Belgijom — problem se koncretizuje u prenaseljenosti izvesnih izrazito industrijskih područja, a ne u unapređenju privrede pojedinih zaostalih krajeva. Daleko veći i značajniji problem predstavljaju regionalne nejednakosti za privedu nerazvijenih zemalja, kod kojih se i posledice daleko teže ispoljavaju. Da bi se specifičnosti u razmeštaju privrede pojedinih kapitalističkih zemalja mogle bliže da sagledaju, navećemo primere SAD, Velike Britanije, Francuske i Italije, za koje je karakteristična pojava disporporacija u privrednom razmeštaju, iako se nalaze na visokom stepenu ekonomskog razvoja uopšte.¹²

¹¹ M. Ambrožić—Počkar, Problemi ekonomskog podizanja nerazvijenih područja Južne Italije, Institut za međunarodnu politiku i privedu, Beograd, 1959, str. 25.

¹² Izvesne zakonitosti koje se mogu konstatovati na osnovu praćenja industrijskog razvoja i razmeštaja u jednoj zemlji, ne mogu se uzeti apriori kao opšta pravila racionalnog ili nepovoljnog razmeštaja. Takve zakonitosti mogu biti rezultat izuzetnih promena u razvoju proizvodnih snaga jedne zemlje, što može usmeriti investicije i plasman kapitala u nove industrijske grane i industrijske centre.

a) VELIKA BRITANIJA

Kao prva kapitalistička zemlja, Engleska je poslužila Marksu da prikaže kako se kroz proces industrijalizacije stvaraju nejednakosti između pojedinih privrednih područja. Industrijski razvoj je doveo, na primer, do brzog osiromašenja ranije privredno veoma naprednih i bogatih poljoprivrednih rejona. Kasnije dolazi do ponovnog pomeranja industrijske aktivnosti u nova područja, tako da postojeći industrijski centri ekonomski propadaju, ili u najboljem slučaju stagniraju. Kada se utvrdi da neko novo mesto ima bolje prirodne uslove, da ima povoljniji položaj, da je bliže glavnim saobraćajnicama i sl. — tamo će »pohrliti« kapital da prigrabi razliku prema prosečnom profitu. U takvoj situaciji, mesta koja su ranije bila vrlo perspektivna — u naponu privredne moći, biće napuštena i zapostavljena.

Ovo se desilo u Engleskoj početkom XX veka, kada su otkriveni i formirani novi industrijski centri (Jorkšir, Lankašir, Južni Vels, Šefild i Birmingem), što je dovelo do naglog opadanja i zaostajanja ranije veoma aktivnih ekonomskih rejona na jugu i jugo-istoku Engleske. Gradovi dотле puni života, odjednom su »stali«, od konkurenциje Severa ugroženi i ekonomski uništeni. Izuzetno je London zadržao jake pozicije zahvaljujući specifičnim prirodnim i drugim uslovima.

Međutim, posle prvog svetskog rata došlo je do premeštaja industrije na jug Engleske, što dovodi do stagniranja i nazadovanja starih industrijskih centara, koji su dотле predstavljali najjače ekonomске rezone. Orijentacija engleske industrije prema jugu (izužev Velsa), a naročito prema Londonu, objašnjava se, prema Löschu, uticajem mnogih faktora. S jedne strane, u uslovima opadanja spoljne trgovine, porasla je uloga krupnih potrošačkih centara na Jugu i povećao značaj vladinih podružbina za fabrikante. S druge strane, elektrifikacija zemlje omogućila je odvajanje preduzeća od Južnog Velsa i Severne Engleske. Pri tome, crna metalurgija je nastojala da se približi izvorima rude gvožđa, na račun veće udaljenosti od rudnika uglja.

Relokacija engleske industrije u južne krajeve nastavila se sve do drugog svetskog rata, iako takva superkoncentracija nije bila povoljna sa stanovišta ratne strategije i neposredne ratne opasnosti, s obzirom da je predstavljala veoma pogodan cilj za neprijateljsku avijaciju. Međutim, strategijski momenat nije mnogo uticao na kapitaliste da u trci za što većim profitom i dalje podižu preduzeća u južnim područjima i u neposrednoj blizini Londona. Samo je mali broj fabrika prebačen iz okoline Londona i drugih ugroženih oblasti u manje opasna područja.¹³

Neravnomernost u teritorijalnom razvoju engleske industrije i sve devijacije između dva svetska rata, uticale su na pojavu velikih razlika u ekonomskoj snazi pojedinih regiona, tako da je, u cilju likvidiranja postojećih nejednakosti i odgovarajućih posledica, usledila čak i državna intervencija.¹⁴ Potreba za takvom intervencijom dolazi do izra-

¹³ J. G. Fejgin, cit. delo, str. 68.

¹⁴ Posebno treba ceniti primenu mera državne intervencije u Engleskoj kao zemlji »klasičnog kapitalizma i liberalizma«.

žaja naročito posle velike svetske ekonomske krize od 1929. godine i odgovarajućih reperkusija ove krize na privredni razvoj uopšte, a naročito u pogledu regionalnih nejednakosti i pojave velikog broja nezaposlenih radnika.

U cilju preduzimanja praktičnih mera, formirana je posebna komisija engleskog Parlamenta, koja je obišla »specijalne zone«, odnosno »napuštena« područja i u vezi toga podnela poseban izveštaj tzv. »Barlow Report«. Prvi put u istoriji Velike Britanije, ovaj izveštaj predlaže primenu nacionalnog plana u daljem razvoju privrede. Predložena je organizacija radnog tržišta, koordinirani sistem migracije radne snage radi razvijanja veće raznolikosti privrednih aktivnosti i uspostavljanje izvesne regionalne ravnoteže. Htelo se istovremeno da uspori dalji priliv stanovništva ka Londonu i izvrši reorganizacija zagušenih gradskih naselja.¹⁵

Za realizaciju ovako formulisane politike, široka ovlašćenja dobio je »Nacionalni uréd za industriju«, koji nije mogao da ostvari postavljene zadatke, s obzirom da je u međuvremenu došlo do rata. Posle rata, na osnovu tzv. »Daltonovog zakona« ova politika je bila sankcionisana i u okviru iste preduzete su i konkretnе mere. Formirano je, na primer, osam razvojnih oblasti, koje uglavnom odgovaraju specijalnim zonama formiranim pre rata. Ministarstvo industrije i trgovine dobilo je vanredna ovlašćenja u cilju izgradnje industrijskih objekata i podizanja stambenih naselja (podizanje industrijskih infrastrukturnih objekata).

Sve ove mere dale su samo delimične rezultate. Podignuto je, na primer, do maja 1951. godine 2.117 novih industrijskih preduzeća u ovim oblastima, čija vrednost iznosi 159,3 miliona funti sterlinga. To je predstavljalo 31% od ukupnih investicija u englesku industriju u ovom periodu. Usled takvih ulaganja u razvoj industrije, nezaposlenost u zaostalim područjima pala je od 900.000 na 120.000 radnika, a to već odgovara proseku u ostalim krajevima Velike Britanije.¹⁵

b) SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE

Iako je Velika Britanija prva kapitalistička zemlja, ipak je ne-ravnomernost u razmeštanju industrijske proizvodnje posebno ispoljena u privredi SAD. Ovo je i razumljivo, s obzirom da su SAD postale od kraja XIX. veka vodeća kapitalistička zemlja. Na SAD otpada danas više od polovine ukupne proizvodnje svih kapitalističkih zemalja, tako da je moguća izrazitija koncentracija i ekonomska nejednakost.

Prema ekonomskom potencijalu pojedinih oblasti, čitava teritorija SAD može se podeliti na tri šira područja — industrijski sever, bivši robovlasnički jug i kolonizirani zapad. Industrijska oblast na severu zahvata samo 14% teritorije SAD, ali zato na ovaj deo zemlje (istočno od Misisipijske i severno od reke Ohajo), otpada 66% industrijske

¹⁵ R. Uvalić, Regionalne nejednakosti u kapitalističkim i socijalističkim zemljama, Naša stvarnost, br. 11—12/61.

¹⁶ J. G. Gravier, Decentralisation et progrès technique, Flammarion, Paris, 1953, str. 311.

proizvodnje (izražene u vrednosti) 69,5% od ukupnog broja radnika. Na sve ostale ekonomski rejone u SAD dolazi samo jedna trećina industrijske proizvodnje i manje od trećine zaposlenih radnika.

Ogromne regionalne disproportcije zabrinule su američke političare, tako da je došlo do poznatog pokušaja unapređenja zaostalih područja za vlade predsednika Ruzvelta. Preduzeti su radovi na privrednoj izgradnji i kolonizaciji doline reke Tenesi, koja je većim delom bila napuštena i nenaseljena, usled čestih poplava i erozije zemljишta. Formirani su specijalni organi koji su na osnovu posebnog zakona dobili zadatak da putem odgovarajućih investicionih ulaganja omoguće normalan privredni razvoj u ovoj oblasti. Ubrzo su obimni radovi izmenili geografsku sliku ove teritorije, jer su formirana nova naselja, izgrađeni novi putevi itd.

Rezultati u izgradnji i industrijalizaciji doline reke Tenesi, imaju relativno mali značaj u odnosu na čitavu privredu SAD. Sigurno je da se na ovaj način ne mogu rešiti tako ozbiljne protivrečnosti, kao što su, na primer, velike disproportcije u privrednom potencijalu između industrijski razvijenog Severa i poljoprivrednog Juga. Mnogi američki ekonomisti uočili su veoma »osetljivi« problem rejona, ali su nastojali da iznađu razne »objektivne« uzroke u cilju opravdanja takvog stanja, odnosno ogromnih ekonomskih razlika između naprednih i zaostalih rejona.

Ipak je značaj »problema rejona« uticao da se posle drugog svetskog rata (1946. godine) formira Komitet za Jug, koji je imao zadatku da doprinese bržoj industrijalizaciji južnih krajeva. Komitet je bio sastavljen od predstavnika krupnih industrijskih, bankarskih i osiguravajućih korporacija, koje su imale interesa za podizanje raznih industrijskih objekata na Jugu. Pored ostalih mera, Komitet je izdao i posebnu knjigu, u kojoj se iznose sve mogućnosti za postizanje velikog profita u južnim krajevima zemlje.¹⁷

Inicijativa u pogledu decentralizacije proizvodnje, premeštaja industrije i preseljenja stanovništva, nije mogla biti ostvarena u uslovima delovanja opštih zakona kapitalističke ekonomike. Sem ovoga, relokacija industrije zahteva i zatvaranje jednog broja postojećih preduzeća i prebacivanje mašina, kao i smanjenje stanovništva u jačim industrijskim centrima, što posebno izaziva krupne posledice. Takve promene dovele bi, dalje, do smanjenja obima komunalnih delatnosti, zatim obima prevoza u železničkom i drumskom saobraćaju, a mnogi relativno skupi objekti infrastrukture ostali bi nedovoljno iskorišćeni.

c) FRANCUSKA

U Francuskoj se regionalne nejednakosti javljaju u vrlo ozbiljnoj formi. Smatra se da je u odnosu na sve ostale zapadno-evropske zemlje, »problem rejona« najteži i najakutniji baš u Francuskoj.

¹⁷ U knjizi pod nazivom »Zašto se industrija seli na Jug«, navodi se, na primer, da je u pitanju jektina radna snaga, da se čak i zakoni mogu lakše kršiti, jer se u interesu novih preduzeća kruto ne primenjuju i da sve to predstavlja odlične uslove za obezbeđenje velike mase profita.

Sa stanovišta regionalnog razvoja, čitava teritorija Francuske može se podeliti na gusto naseljeni i industrijski razvijeni sever i retko naseljeni i ekonomski nerazvijen južni deo zemlje. Karakteristično je da ekonomski zaostali rejoni nisu koncentrisani u jednoj široj oblasti, već su razbacani skoro po svim delovima zemlje i svaki od njih ima odgovarajuće specifičnosti u privrednom životu kao i u pogledu mogućnosti za dalji ekonomski razvoj. Pri ovome, poseban problem za dalji razvoj francuske privrede predstavlja ogromna koncentracija industrije, i stanovništva u oblasti Pariza.¹⁸

Na inicijativu samih zaostalih oblasti, ovo pitanje je počelo da se rešava, odnosno ublažava, tek posle drugog svetskog rata. Tako su u pojedinim provincijama formirani lokalni organi u cilju aktiviranja i unapređenja privrednog života na svojoj teritoriji. Ovi organi dobili su zvanični karakter tek 1954. godine, na osnovu posebnog dekreta, a pod nazivom komiteta za ekonomsku ekspanziju.

Da bi se postigla decentralizacija i ublažile posledice visoke koncentracije industrijske proizvodnje u velikim gradovima, u Francuskoj su primenjene i izvesne administrativne mere. Zabranjeno je, na primer, podizanje industrijskih objekata bez specijalne dozvole, što se u prvom redu odnosilo na područje Pariza. Izvršeno je i preseljivanje izvesnih fabrika u unutrašnjost zemlje itd.

Navedene i druge mere koje je francuska administracija preduzimala u cilju otklanjanja ekonomskih disporporacija između pojedinih regionalnih dale su izvesne rezultate koji su daleko od potpunog i definitivnog rešenja problema regionalne nejednakosti. Sve ti pokušaji nisu bili ni dovoljno koordinirani, pogotovo što su inicijative poticale iz raznih izvora.

d) ITALIJA

Pored V. Britanije, SAD i Francuske, po neravnomernom razmještanju proizvodnje karakterističan je i primer Italije. Ova zemlja i problemi njenog privrednog razvoja, od posebnog su interesa za nas, s obzirom da je u pitanju susedna zemlja, koja sa visokim procentom učestvuje u jugoslovenskom prometu sa inostranstvom.

Polazeći od ekonomskih mogućnosti pojedinih delova zemlje, Italija se takođe može podeliti na bogatiji i industrijski razvijeni Sever i privredno zaostali južni deo. Osnovni problem predstavlja nerazvijena južna teritorija, koja se i u zvaničnim publikacijama u Italiji tretira pod nazivom »nerazvijena područja Juga«.

Južna Italija se može svrstati u nerazvijena područja po nizu elemenata u svojoj privrednoj strukturi i ekonomskim rezultatima koje postiže. Učešće u nacionalnom dohotku čitave zemlje, na primer, iznosi 21%, dok u ovom delu zemlje živi oko 38% čitavog stanovništva. Dohodak po stanovniku Italije kretao se 1957. godine oko 350 dolara, po čemu se italijanska privreda u celini može ubrojiti u razvijena područja sveta. Međutim, dohodak po glavi stanovnika u Južnoj Italiji bio je nešto ispod 200 dolara. Ovakav nivo dohotka po glavi stanovnika ka-

¹⁸ R. Uvalić, cit. delo, str. 276.

rakteriše Jug Italije kao nerazvijenu oblast, s obzirom da je to ispod gornje granice, koja prema merilima OUN predstavlja osnov za klasifikaciju zemalja sveta na razvijena i nedovoljno razvijena područja.¹⁹

OštRNA regionalnih disproportcija u italijanskoj privredi zahtevala je primenu odgovarajućih mera i državnu intervenciju. Da bi se ublažile negativne ekonomske reperkusije, trebalo je aktivirati i povećati ekonomski potencijal Juga i ostvariti uspešnu integraciju ovog područja u opšti privredni život Italije. Međutim, treba odmah reći da su i pored ovakvog stanja i odnosa između Severa i Juga zemlje, državne interвенcije bile prvenstveno usmerene ka razvijenim područjima na severu Italije. Od 470 milijardi lira koje je država investirala u periodu između 1944. i 1951. godine, preko 84% angažovano je u privredu razvijenih oblasti, tako da je postojeća ekonomska nejednakost još više produbljena.²⁰

Ovako nedovoljna ulgaanja usledila su i pored toga što su i ratna razaranja teže pogodila privedu Južne Italije, te je administracija morala da pruži veću materijalnu pomoć u vezi što bržeg ospozobljavanja oštećenih industrijskih objekata. Pored ovoga, i sam tempo ulaganja, ionako nedovoljnih sredstava, bio je vrlo spor, tako da su svi ovi momenti doveli i do javnih protesta od strane stanovništva ovih krajeva.²¹

Radi ublažavanja posledica neravnomernog razmeštaja ekonomskih aktivnosti, formiran je 1950. godine Fond za razvoj Juga (Cassa per il Mezzogiorno) — takozvana »Kasa za Jug«. Fond je predstavljao jednu administrativnu organizaciju sa specijalnim i širokim ovlašćenjima u pogledu organizacije vanrednih javnih radova koji će doprineti bržem privrednom razvoju zaostalih područja. Sredstva fonda namenjena su prvenstveno stvaranju infrastrukture, koja bi trebala da omogući brži proces industrijalizacije nerazvijenih južnih krajeva.

Ubrzo se uvidelo da se sa nedovoljnim sredstvima Fonda za razvoj Juga ne mogu postići ozbiljni rezultati u pogledu efikasnijih rešavanja ekonomskog razvoja pasivnih krajeva. Stoga je 1954. godine donet tzv. Vanonijev plan (prema tadašnjem ministru Vanoniju), na osnovu koga je trebalo rešiti problem nezaposlenosti u roku od deset godina. Prema Vanonijevom planu, otklanjanje ekonomskih disproportcija trebalo je rešiti putem aktivnije uloge države u ekonomskom razvoju Juga, a istovremeno likvidirati i postojeću nezaposlenost.

Sva nastojanja da se popravi situacija i ublaže regionalne disproportcije nisu, međutim, u većoj mjeri doprinela uspešnom rešavanju problema. Očekivani efekti u pogledu smanjenja nezaposlenosti i podizanja životnog standarda takođe nisu ostvareni, jer izgradnja infrastrukturnih objekata nije uspela da privuče privatni kapital u cilju podizanja prerađivačke industrije.

¹⁹ M. Ambrožič—Počkar, cit. delo, str. 20.

²⁰ M. Ambrožič—Počkar, cit. delo, str. 20—32.

²¹ Karakterističan je slučaj desetodnevног gladovanja narodnog poslaničnika Danila Dolčia, u Rokamoni na Siciliji, 1963. godine, usled toga što se previše odugovlačila izgradnja jedne brane, a što je u izvesnom smislu trebalo da predstavlja ekonomski preporod za siromašno stanovništvo i njihov pasivni kraj.

Treba istaći, na kraju, da se u pogledu regionalne problematike svih navedenih zemalja, javlja još jedna zajednička karakteristika — svuda se mere državne intervencije radi ublažavanja ekonomskih differencijacija, primenjuju tek kada oština disproporcija doveđe do takvih privrednih deformacija, preko kojih država ne može preći. Iako su državne akcije ponekad bile i dobro zamišljene, obično su preduzimane sa zakašnjenjem — posle pojave problema. Pretežno su to bile mere od slučaja do slučaja, a ne dobro pripremljena politika. U stvari, opšte karakteristike kapitalističkog načina proizvodnje, »objektivno« ne pružaju mogućnosti za plansko i sistematsko rešavanje i trajno rešenje regionalnih disproporcija.

3. Opšte karakteristike i principi socijalističkog razmeštaja.

Razmeštaj socijalističke privrede dobija kvalitativno nove elemente, čija se uloga sastoji u eliminisanju svih slabosti i nedostataka kapitalističkog razmeštaja proizvodnih snaga. Ovo se postavlja kao prioritetski zadatak, s obzirom da je neophodno posle pobeđe socijalizma i uvođenje socijalističkih produpcionih odnosa, privrednu strukturu zemlje nasleđenu od kapitalizma korenito izmeniti, da bi mogla da posluži kao osnovica za dalju bržu i uspešnu izgradnju socijalizma.

U odnosu na stihijni i neracionalni razmeštaj kapitalističke proizvodnje, dosadašnja praksa i iskustvo socijalističkih zemalja potvrđuju velike prednosti planskog razmeštaja proizvodnje. »Samo ono društvo, pisao je Engels, koje svoje produktivne snage harmonično povezuje prema jedinstvenom velikom planu, može industriju rasporeediti po celoj zemlji onako kako najbolje odgovara njenom vlastitom razvitku i održanju, odnosno razvitku ostalih elemenata proizvodnje.²²

To znači da teritorijalni princip organizacije proizvodnje dobija svoju potpunu afirmaciju tek u sklopu planski organizovane socijalističke privrede.

Preim秉stva planskog usmeravanja ekonomskih aktivnosti ogledaju se u mogućnosti obezbeđenja najveće ekonomske efektivnosti investicionih ulaganja i najvećeg stepena rentabilnosti društvenih sredstava za rad. Cilj je da se na bazi racionalnog korišćenja prirodnih i ostalih faktora, ostvare najniži troškovi proizvodnje do momenta finaliziranja i da se, putem primene najnovijih dostignuća u oblasti tehničkih uslova procesa proizvodnje, uskladi proizvodnja sa rastućim potrebama potrošnje.²³

S obzirom da se opšti ekonomski rezultati ne mogu odvojiti od rezultata u oblasti razmeštaja, to će veliki uspesi u razvoju privrede pojedinih socijalističkih zemalja mogu registrovati i kao uspesi na

²² F. Engels, Anti-Diring, str. 323.

²³ Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju zahteva i primenu novih merila pri ocenjivanju ekonomskih rezultata investicionih plasmana. Investiranje mora da obezbedi maksimalnu društvenu racionalnost, jer se ne radi više o kapitalističkom interesu, već o interesu zajednice u celini. To ukazuje na novu — društvenu dimenziju razmeštaja socijalističke proizvodnje i na nužno uključivanje teritorijalne proporcije u opšteprivredne planove.

polju racionalnog razmeštaja materijalne društvene proizvodnje. U tom smislu, kao primer, prvenstveno može poslužiti Sovjetski Savez. U poređenju sa nekadašnjom carskom Rusijom — »trulom« imperijalističkom državom, danas je SSSR jedna od vodećih zemalja u svetu, kako prema svojim proizvodnim pokazateljima, tako i po opštem nivou ekonomskog razvoja. Ostale socijalističke države, uključujući i našu zemlju, postigle su takođe vidne rezultate u privrednoj izgradnji, zahvaljujući, pored ostalog, i pravilnom prostornom razmeštaju i, na toj osnovi, otklanjanju ekonomskim i nacionalno-političkim nejednakosti.

Ipak, socijalističke zemlje nisu u potpunosti iskoristile sve mogućnosti koje u oblasti razmeštaja pruža planska privreda. Može se reći da često, u uslovima brzog i dinamičnog privrednog razvoja, nije preostajalo dovoljno vremenskih mogućnosti za solidnija i studiozni istraživanja pri izboru optimalnih varijanti razmeštaja proizvodnih snaga. Na ovaj način, potreba što bržeg porasta proizvodnje nije dozvoljavala dugoročnije sagledavanje ekonomskih efekata pojedinih lokacionih rešenja. U izvesnim slučajevima to je dovodilo do slabljenja opštederuštvenog kriterija, tako da je kod mikrodeteminisanja odlučivala uglavnom individualna rentabilnost. Sličan primer predstavlja i izdvajanje regionalne problematike iz okvira opšte ekonomske politike, što može negativno delovati, ne samo na uspeh u rešavanju regionalnih disproporcija, već i na čitav privredni razvoj.

Kao preduslov za obezbeđenje kompleksnog i skladnog razmeštaja u sklopu privrede socijalističke zemlje, postavlja se problem pravilnog rasporeda ekonomskih aktivnosti između i unutar pojedinih privrednih područja i regionala, da bi se omogućilo racionalno korišćenje postojećih i novih izvora osnovnih sirovina (uglja, nafte, rude gvožđa i sl.). U tom smislu, prioritetni zadatak socijalističke izgradnje predstavlja likvidiranje raznih nasleđenih nejednakosti i neravnopravnosti, kao što su ekonomske, socijalne, političke i dr. Likvidiranje postojećih nejednakosti ujedno predstavlja i uslov za ostvarenje socijalističkih produkcionih odnosa, što se, u prvom redu, može postići putem izbora najoptimalnijih varijanti razmeštaja proizvodnje.

U Sovjetskom Savezu, na primer, posle oktobarske socijalističke revolucije, preuzeta je od carske Rusije veoma neravnomerno raspoređena industrijska proizvodnja. U carskoj Rusiji postojao je veći disparitet u teritorijalnom razmeštaju proizvodnje u odnosu na kapitalističke države Zapadne Evrope. Naročito visoki stepen koncentracije dosegla su velika industrijska preduzeća u centralnim industrijskim regionima i Petrogradu.²⁴ Preko jedne trećine čitave industrijske proizvodnje obuhvatao je centralni industrijski bazen, dok je na Ukrajinu otpadalo 18%, a na sam Petrograd 10,5%.

U takvoj situaciji, mlada sovjetska država morala je da preduzme niz mera da bi ublažila i perspektivno likvidirala nasleđene ekonomske

²⁴ U Rusiji je, na primer, u preduzećima sa 500 i više radnika bilo obuhvaćeno 54% od ukupnog broja zaposlenih, dok je istovremeno u SAD-u analognim preduzećima bilo zaposleno svega 33% od ukupnog broja radnika. (J. G. Fejgin, cit. delo, str. 168).

disproporcije. Prve mere u smislu usmeravanja teritorijalnog 'razmeštaja proizvodnje, obuhvatao je plan GOELRO. (donet još 1920. godine). Planom je bio predviđen, pored zadataka na polju elektrifikacije,²⁵ i novi razmeštaj proizvodnih snaga zemlje, tako da je uključivao regionalne planove za 8 privrednih područja.²⁶

S obzirom da je donet u relativnom kratkom vremenu i u izuzetno teškim uslovima građanskog rata, plan GOELRO nije mogao detaljno i precizno da postavi pojedine zadatke, te se politika razmeštaja privrednih aktivnosti u SSSR-u počela da sprovodi tek u okviru zadataka prvih petogodišnjih planova. Takva politika, usklađena sa odgovarajućom nacionalnom politikom, imala je za cilj brži ekonomski razvoj i prosperitet zaostalih krajeva na istoku zemlje.

Znatna investiciona ulaganja za razvoj privrede istočnih oblasti, predviđena su već u prvom petogodišnjem planu. Povećanje je bilo relativno značajno, imajući u vidu ulaganja u ranijim periodima, ali je apsolutno posmatrajući veći deo sredstava i dalje ostajao namenjen razvoju centralnih (industrijskih) krajeva. Ovim planom prvi put je predviđeno i ekonomsko rejoniranje zemlje. Čitava teritorija SSSR podeljena je na četiri grupe rejona — industrijske, poljoprivredne, mješovite i šumske rejone. Na ovaj način izvršena podela, nije mogla obezbediti striktno i precizno razgraničenje između pojedinih rejona, s obzirom na poteškoće u vezi specjalizacije, tako da su formulisane samo opšte karakteristike pojedinih rejona.

Na osnovu politike, definisane Drugim petogodišnjim planom, došlo je do obimnih investicionih ulaganja u istočne krajeve Sovjetskog Saveza i do formiranja novih velikih industrijskih centara u ovom delu zemlje. Tako je u godinama izvršenja petogodišnjih planova, u periodu između dva svetska rata, izgrađeno i pušteno u rad oko 9.000 krupnih državnih industrijskih preduzeća, od čega je na hiljadu izgrađeno u istočnim rejonima. Krupni industrijski centri i nova preduzeća za proizvodnju uglja, nafte, za crnu i obojenu metalurgiju, podignuta u istočnim rejonima RSFSR, u Kazahstanu i drugim ranije zaostalim krajevima na istoku zemlje, doprineli su ublažavanju velike neravnopravnosti u razmeštaju privrede SSSR.²⁷

Posle II svetskog rata ponovno je nastavljeno sa forsiranjem razvoja industrije u istočnim rejonima, u sklopu akcije za smanjenje postojećih razlika u ekonomskoj snazi pojedinih oblasti. U toku izvršenja zadataka Četvrtog i Petog petogodišnjeg plana, na primer, izgrađeno je

²⁵ Plan je predviđao izgradnju 30 velikih elektrana sa proizvodnjom od 1.750 hiljada KW.

²⁶ Plan je rađen na inicijativu i pod kontrolom Lenjina. Iako je imao više simboličan značaj, ipak je Lenin očekivao i odgovarajuće ekonomске i političke efekte.

²⁷ Kada su nemački osvajači okupirali ukrajinske ugljometalurške centre, novoformirani industrijski centri na Istoku, omogućili su skoro normalnu proizvodnju u toku drugog svetskog rata. Postojanje novih industrijskih objekata omogućilo je i prihvatanje i funkcionisanje oko 1.300 industrijskih preduzeća, koja su u toku nekoliko ratnih meseci preseljena na Ural, u Sibir, Kazahstan i republike Srednje Azije.

preko 9.200 novih krupnih industrijskih preduzeća, od čega je veći broj lociran na istoku zemlje.²⁸

Pored brze industrijske izgradnje istočnih rejona, u Sovjetskom Savezu su primenjene i druge mere za sprečavanje superkoncentracije proizvodnje i stanovništva u pojedinim velikim gradovima, odnosno velikim industrijskim centrima. Jednu od takvih mera predstavlja i odluka CK Partije od 1931. godine, kojom se zabranjuje podizanje novih industrijskih preduzeća na području Moskve i Lenjingrada. Za branja je kasnije proširena i na gradove: Kijev, Harkov, Rostov, Gorki i Sverdlovsk.

Usled širokog prostranstva zemlje, ekonomsko rejoniranje se postavlja kao poseban problem u razvoju privrede Sovjetskog Saveza, jer se od optimalnih rešenja očekuje najefikasnije i najracionalnija eksploatacija mnogobrojnih izvora korisnih sirovina razbacanih širom zemlje. Velike razdaljine između pojedinih ekonomskih rejona povlače visoke transportne troškove, tako da u većini slučajeva to predstavlja predominantni faktor lokacije, jer izaziva ogromne ekonomске efekte u odnosu na privredu u celini. Stoga su transportni troškovi stalni predmet izučavanja od strane sovjetskih ekonomista, dok Fejgin navodi niz primera neracionalne lokacije i grešaka pri razmeštaju, iz čega proizlaze godišnji gubici od više stotina miliona rubalja.²⁹

Sovjetski autor P. Alampiev ističe veliki značaj racionalne teritorijalne organizacije proizvodnje za razvoj socijalističke narodne privrede, s obzirom da formiranje ekonomskih rejona ima za cilj da prikaže i razgraniči krupne teritorijalne proizvodne komplekse, koji se javljaju kao važna komponenta svesavezne teritorijalne društvene podele rada i koji su sposobni da u sebi razviju određeno povezivanje osnovnih grana proizvodnje. Ekonomsko rejoniranje, nastavlja Alampiev, daje mogućnosti za pravilno planiranje svih grana proizvodnje, najrationalnije povezivanje na širim teritorijama i sa najboljim proizvodnim efektom, koristeći prirodne ekonomске uslove i izvore.³⁰

Ekonomski rejoni mogu doprineti pravilnom rešavanju pojedinih krupnih ekonomskih problema koji predstavljaju smetnju za brži priredni razvoj pojedinih krajeva zemlje, što ukazuje na potrebu primene naučnih metoda prilikom utvrđivanja pojedinih teritorijalnih kompleksa.³¹

²⁸ J. G. Fejgin, isto str. 249.

²⁹ Pojedine transportne relacije dostižu i do 4.000 km, kao što je slučaj sa prevozom uglja od Kuznjeckog basena do Moskve i dalje na zapad. Takva dužina transportnih relacija uslovila je i deficit goriva u evropskom delu SSSR u toku izvršenja zadataka petogodišnjih planova.

³⁰ P. Alampijev, O setke ekonomičeskih rajonov SSSR, Planovoe hozjajstvo, 6/1956, str. 25.

³¹ Pitanju naučnog rejoniranja zemlje prvi put je poklonjena odgovarajuća pažnja u sklopu zadataka plana GOELRO. Planom su postavljeni i praktično rešavani problemi rejoniranja kroz podelu Sovjetskog Saveza na osam ekonomskih rejona — Centralno-industrijski, Severni, Volžski, Južni, Kavkaski, Uralski, Zapadno-Sibirski i Turkestanski.

Za uspešno korišćenje prirodnih uslova od posebnog je značaja obezbeđenje odgovarajuće specijalizacije, a istovremeno i kompleksnosti svakog ekonomskog rejona, da bi se industrija približila izvorima sirovina i da bi se omogućila bolja ekonomija društvenog rada na bazi optimalne organizacije transporta.³²

U pitanju ekonomske rejonizacije ima dosta spornog i nejasnog, kaže Alampijev u zaključku napisa o mreži ekonomskih rejona. Ova konstatacija svakako odgovara posmatrajući problem rejoniranja uopšte, a pogotovo za uslove u Sovjetskom Savezu, s obzirom na velika prostranstva zemlje, gde jedan ekonomski rejon obuhvata površinu nekoliko puta veću od ukupne površine naše zemlje, sa stanovništvom od oko 40 miliona. U takvim uslovima treba postići najpravilniji razmeštaj privrede preko odgovarajuće mreže ekonomskih rejona, što nije ni malo jednostavan zadatak. Stoga sovjetski autori i ističu potrebu učestvovanja većeg broja naučnika, ekonomista i ekonomskih geografa, da bi se problemi ekonomskog rejoniranja što uspešnije rešavali.

Pored ovih problema, specifičnu poteškoću u sprovođenju racionalnog razmeštaja proizvodnje u Sovjetskom Savezu, predstavlja i centralizovano rukovođenje privredom. Postavljen je problem usklađenja neophodne samostalnosti ekonomskih rejona sa opštim principima centralističkog upravljanja. To je dovelo do donošenja odgovarajućih zakonskih propisa na osnovu kojih se formiraju sovnarhozi — organi koji će biti na čelu svakog ekonomskog administrativnog rejona, kao neka forma ekonomskog saveta. Sovnarhozi su dobili i određena prava u oblasti upravljanja preduzećima pod njihovom nadležnošću, odnosno da mogu samostalno rešavati izvesna pitanja ekonomske i finansijske prirode. U stvari, sovnarhozi se javljaju kao jedan nova forma koordinacije privrednih aktivnosti na određenoj teritoriji, što obezbeđuje i odgovarajuće promene u upravljanju preduzećima.³³

Imajući u vidu veliki značaj pravilnog razmeštaja proizvodnje, poznati sovjetski autor u oblasti razmeštaja proizvodnje Fejin, formulisao je osnovne principe razmeštaja, »koji ukazuju na puteve praktičnog razmeštaja proizvodnih snaga u periodu prelaza od socijalizma ka komunizmu, ... koji zavise od nivoa razvoja proizvodnih snaga i međunarodne socijalističke podele rada između zemalja »socijalističkog lagera«.

³² Prema Alampijevu, uslovi za kompleksnost rejona su: gorivo i energetska baza (proizvodnja elektroenergije), mašinogradnja i hemijska industrija, remontna baza, proizvodnja građevinskog materijala, proizvodnja poljoprivrednih sirovina za prehrambenu i laku industriju rejona, proizvodnja životnih namirnica, robe široke potrošnje, sistem transporta. (P. A. cit. delo, str. 31).

³³ Sovnarhozi su formirani u odnosu na čitavu teritoriju SSSR, po odgovarajućim ekonomsko-administrativnim rejonom (63 za RSFSR, 11 za Ukrajinu, 9 za Kazahstan, 5 za Uzbekistan i po jedan za ostale republike). Na osnovu istog zakona (kojim su formirani sovnarhozi) ukinuta su i izvesna savezna, savezno-republička i republička ministarstva.

Iz objektivnih ekonomskih zakonitosti socijalističke proizvodnje i opštih zadataka izgradnje komunizma u našoj zemlji, piše Fejgin, proizilazi da se razmeštaj socijalističke proizvodnje opredeljuje sledećim principima:³⁴

- planski razmeštaj proizvodnje po čitavoj teritoriji zemlje u cilju maksimalnog iskorišćenje prirodnih i radnih resursa i stalnog porasta produktivnosti društvenog rada;
- potpuno približenje industrije izvorima sirovina i potrošačkim rejonima u cilju skraćenja velikih razdaljina i svih vrsta neracionalnog prevoza;
- planska privredna podela rada između ekonomskih rejona i republika SSSR, specijalizacija i kompleksni razvoj privrede u ekonomskim rejonima;
- učvršćenje odbrambene moći SSSR na osnovu pravilnog razmeštaja proizvodnih snaga po republikama i ekonomskim rejonima;
- planska povezanost industrije i poljoprivrede, gradova i sela;
- međunarodna podela rada između zemalja socijalističkog lagera na osnovu saradnje i ekonomске, kulturno-tehničke i političke međusobne pomoći.

Sovjetski akademik V. Nemčinov, ukazuje takođe na izvesne principe u razmeštaju socijalističke proizvodnje. Prema Nemčinovu, socijalistička teritorija razvoja i razmeštaja proizvodnih snaga mora da sačuva osnovne principe i najvažnije ekonomski kriterije, koji će obezbediti najbolji ekonomski razmeštaj centara proizvodnje, odnosno izbor optimalnih varijanti prostornog razmeštaja društvene proizvodnje. Za razliku od Fejgina, Nemčinov postavlja samo tri osnovna principa u razmeštaju proizvodnje:

1. Glavni princip racionalnog razmeštaja sastoji se u obezbeđenju maksimalne ekonomije društvenog rada, u svim fazama proizvodnje i obrade. Drugim rečima, u pitanju je obezbeđenje minimalnih troškova radnog vremena na jedinicu finalnog društvenog proizvoda.
2. Kompleksno korišćenje radnih i prirodnih resursa, što je povezano sa kooperiranjem i kombinovanjem proizvodnje.
3. Razvoj onih privrednih grana koje će obezbiti najefikasnije korišćenje prirodnih i ekonomski faktora u konkretnim uslovima. Radi se o najefikasnijem korišćenju lokalnih sirovinskih izvora, u skladu sa razvojem privrede pojedinih ekonomskih rejona i privrede čitave zemlje.³⁵

Osnovni principi koje je postavio Fejgin, definisani su više sa stanovišta specifičnih uslova razmeštaja proizvodnje u Sovjetskom Savezu. Usled ovoga je i njihova primena ograničena, te se samo delimično mogu koristiti u praksi ostalih socijalističkih zemalja. Međutim, Nemčinov je osnovne principe razmeštaja potpuno generalisao, tako da se mogu tretirati kao opšta pravila socijalističkog razmeštaja pro-

³⁴ J. G. Fejgin, cit. delo, str. 208.

³⁵ V. Nemčinov, Teoretičeski voprosi racionalnogo razmeščenia proizvoditelnih sil, Voprosi ekonomiki, 6/1961. str. 12—13.

izvodnih snaga i mogu se koristiti u teoriji i praksi drugih socijalističkih zemalja.

U odnosu na privrednu naše zemlje, problemi razmeštaja imaju odgovarajuću »specifičnu težinu«, što proizilazi, kako iz opštih uslova socijalističkog razvoja, tako i iz konkretnih uslova u razvoju jugoslovenske ekonomike. Stoga, poznavanje i izučavanje teritorijalne strukture jugoslovenske privrede zahteva posebnu pažnju, imajući u vidu specifične komponente koje u znatnoj meri deluju kod utvrđivanja mesta za formiranje preduzeća.

U uslovima radničkog upravljanja i komunalnog uređenja, osnovnu pokretačku i stvaralačku snagu u daljoj izgradnji naše socijalističke ekonomije čine neposredni proizvođači. Njihovu aktivnost i inicijativu usmeravaju organi samoupravljanja u preduzeću, zatim komune i ostale društveno-političke zajednice do federacije. To u oblasti razmeštaja zahteva, pre svega, usklađivanje pojedinih investicionih odluka preduzeća, komuna i šire zajednice, radi obezbeđenja kompleksnog korišćenja ekonomskog i društvenog potencijala na čitavom teritorijalnom frontu.

Sem navedenih specifičnosti, koje imaju više subjektivni karakter, razmeštaj proizvodnje u našoj zemlji uslovljava i nasleđena privredna struktura, kao i postojanje neravnomernog razmeštaja. Na razmeštaj privrednih aktivnosti, naročito u periodu neposredno posle rata, znatno su uticale disproporcije između pojedinih privrednih oblasti delatnosti, što je, pored opšte nerazvijenosti, bilo karakteristično za privredu predratne Jugoslavije. S druge strane, regionalne ekonomske diferencijacije takođe su doprinele formiranju odgovarajuće privredne politike, koja se praktično realizuje pri izgradnji novih kapaciteta u određenim područjima i konkretnim mestima.³⁶

dr Nikola Jovanović, docent
Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

RÉSUMÉ

La disposition rationnelle des forces productives représente le devoir constamment actuel par rapport à tous les domaines économiques et à toutes les branches d'activité, et elle se manifeste pratiquement à l'occasion de l'édition des nouvelles capacités, c'est à dire de l'élargissement et de la reconstruction des capacités existantes. De cette manière, tout placement individuel a en même temps une plus grande importance économique, car l'apparition de nouveaux objectifs économiques crée les conditions pour le développement des branches correspondantes pour la production des biens de consommation courante, ensuite des activités tertiaires

³⁶ O specifičnim karakteristikama razmeštaja naše privrede, posebno je objavljen članak u »Privrednom glasniku«, broj 7—8, Niš, 1966.

et aboutit à l'édification des unités d'infrastructure. Tout ceci influe sur la formation, c'est à dire sur le développement plus efficace des centres industriels et la prospérité ultérieure de certains secteurs économiques et provoque des changements déterminés dans la structure territoriale de l'économie toute entière.

Etant donné que le niveau de l'économie de la future entreprise et sa position dans l'économie de la société dépendent dans une large mesure de l'emplacement sur lequel l'entreprise est formée, l'exigence générale se réduit à assurer le placement optimum, qui permettra la rationalité maxima dans la conduite des affaires et l'efficacité économique la plus forte des moyens engagés. Ceci exige une analyse complexe de tous les critères économiques qui sont essentiels pour prendre les décisions de placement concrètes.

La disposition capitaliste de la production est accompagnée de caractéristiques qui sont le résultat des caractères généraux de l'organisation sociale et économique capitaliste et du mode de production capitaliste. Les buts mêmes de la production capitaliste ont pour conséquence l'anarchie et les disproportions dans le développement spatial des forces productives. Le seul motif pour la formation des entreprises capitalistes représente la possibilité de réaliser les profits correspondant, ce qui est en même temps le critère général et décisif à l'occasion du choix de l'emplacement de l'entreprise. Dans de telles conditions, l'action de la loi de la plus-value, en tant que loi fondamentale du capitalisme, conduit à de grandes différenciations économiques entre les diverses régions.

La disposition inégale de l'économie dans certains pays capitalistes devient un problème de plus en plus grave, car les contradictions existantes deviennent de plus en plus profondes, en vertu de l'industrialisation forcée et de l'intensification de la concurrence-capitaliste. Ce fait accélère le processus de la concentration des capitaux et de l'éparpillement des petits producteurs, en sorte que les régions économiquement plus développées prospèrent encore plus vite, tandis que les régions arriérées restent dans un état stagnant, d'où il s'ensuit, en considérant relativement, que les disproportions existantes augmentent. Par conséquent, la disposition inégale des activités économiques est l'une des caractéristiques immanentes fondamentales de l'économie capitaliste et elle représente un tel problème qu'il est pratiquement impossible de le liquider entièrement. Ce n'est qu'en vertu de l'aide de l'Etat aux régions sous-développées qu'il est possible d'atténuer dans une certaine mesure les conséquences économiques de leur état arriéré, mais ce n'est qu'un palliatif, qui a un caractère provisoire.

Comme condition préalable pour assurer la disposition complexe et harmonieuse dans la structure de l'économie des pays socialistes, le problème se pose de la répartition régulière des activités économiques entre les diverses régions économiques et dans leur sein, dans le but de l'utilisation la plus rationnelle des possibilités matérielle disponibles, des cadres et des autres possibilités. En d'autre termes, il est indispensable d'organiser avec exactitude la production dans toutes les parties du pays, en fonction des conditions existantes. Dans ce sens, le devoir prioritaire de l'édification socialiste représente la liquidation de l'inégalité en droits et de toutes, les

autres inégalités différentes héritées du passé, telles que les inégalités économiques, sociales, politiques et autres.

Jusqu'à présent la pratique et l'expérience acquise des pays socialistes confirment les grands avantages de l'orientation planifiée du développement et de la disposition économiques. Les résultats considérables dans le développement économique des divers pays socialistes peuvent être considérés comme des succès dans le domaine de la disposition rationnelle, eu égard que les résultats économiques généraux ne peuvent pas être séparés des résultats dans le domaine de la disposition.

Cependant, les Etats socialistes n'ont pas utilisé entièrement toutes les possibilités que l'économie planifiée assure dans le domaine de la disposition. Bien souvent, dans les conditions du développement économique rapide et dynamique, il ne restait pas assez de temps disponible ni d'autres possibilités pour des recherches plus solide et plus studieuses à l'occasion de la détermination des variantes de placement optima. Il en est résulté un affaiblissement des critères sociaux généraux et l'inaptitude de faire la discrimination des effets économiques à long terme dans certaines solutions de placements individuels.

